

Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова)

У статті, спираючись на архівні джерела, вперше детально відтворено основні етапи життя О.Б. Розанова та його роль у створенні та керівництві радянськими спецслужбами в Україні.

Ключові слова: О. Б. Розанов, ДПУ-НКВС, політичні репресії.

Незважаючи на відносно велику кількість робіт, присвячених Всеукраїнській надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, більшість з яких не втратила своєї актуальності й досі [1], в її історії ще дуже багато білих плям. Особливо багато питань у сучасних дослідників виникають щодо персонального складу репресивного органу більшовицького уряду. Найбільші прогалини стосуються першого року існування ВУЧК – буремного 1919 року. Через брак відповідних документів у вітчизняних архівах дуже важко навіть ідентифікувати когось із відповідальних співробітників, не кажучи вже про те, щоб простежити весь його подальший життєвий шлях або написати повноцінний біографічний нарис. У цьому сенсі одним з небагатьох винятків є Олександр Борисович Розанов, який з 30 грудня 1918 р. до 31 січня 1919 р. працював секретарем ВУЧК, а потім протягом вісімнадцяти років відігравав досить помітну роль в органах держбезпеки Радянської України.

Він народився 12 червня 1896 р. у повітовому містечку Костянтинограді Полтавської губернії (нині м. Красноград Харківської області). В усіх анкетах писав, що його батько, Борис Ілліч Розанов працював прикажчиком – розливником на нафтовому складі та помер у 1918 р., а мати, Анастасія Львівна Розанова померла у 1920 році [2].

Втім перебуваючи в ув'язненні, на допиті 17 серпня 1937 р., на питання слідчого, старшого лейтенанта держбезпеки Ю.М.Толкачова: “Які неправильні дані ви повідомили про себе в своїй автобіографії?” Розанов відповів: “У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я – Абрам. Я єврей. Змінив я ім'я та прізвище у 1918 році, працюючи у уповноваженого ЦК КП(б)У

Семена Шварца. Змінив я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність “росіянин” я став о собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я став вказувати лише – “Розанов Олександр Борисович, росіянин”, повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не із бажання скрити національність. Інших неправдивих свідчень я про себе не давав” [3].

На жаль, пам'ять підводить Розанова, бо в деяких документах: анкетах делегата XI-го з'їзду КП(б)У [4] та третьої всеукраїнської конференції КП(б)У [5], анкеті члена Всеукраїнського виконавчого комітету [6], він власноручно записав себе українцем. Як українець він фігурує і в довідці НКВС УРСР за 1935 рік [7]. А ось в анкетах делегата XII і XIII з'їздів КП(б)У [8] і в “Реєстраційному бланці члена ВКП(б) № 1690839” [9] Олександр Борисович вже значиться як росіянин. Робити якоїсь сенсації з цього факту не слід, оскільки зміна національності та прізвища була у радянському суспільстві досить поширеним явищем. Втім таке “ренегатство” багато чого говорить про моральні якості людини та викликає певну підозру до інших його автобіографічних відомостей. Тому у висвітленні окремих епізодів життя Розанова дозволимо собі довгі цитати з його автобіографії, оскільки перевірити окремі епізоди з його життя зараз неможливо, а в різноманітних анкетах є значні розбіжності.

Так, наприклад, свою освіту Олександр Борисович частіш за все визначав як “нижчу” [10], інколи – як “середню” [11], писав, що “закінчив 4-х класне училище в Катеринославі” [12] або “навчався в технічному училищі, але не закінчив” [13]. Трудовий шлях він розпочав у 1912 р. електриком на різних млинах Катеринослава, де

займався прокладанням та ремонтом електромережі. Через рік перебрався у селище Амур під Катеринославом і став працювати там електриком на млині Гезе, а з 1916 р. він обіймає таку ж посаду на амурському заводі “Сиріус” [14]. Про подальші етапи життя нашого героя дізнаємося з його автобіографії, датованої червнем 1922 р.:

“Під час Жовтневої революції, вона у нас була лише у грудні 1917 року, я, тов. Потапов і багато інших червоногвардійців /ми знаходилися в будинку Ради/ билися з гайдамаками, де в обложеному на протязі 3-х діб будинку відбивалися і, звичайно, розбили їх. Після був організований військово-революційний штаб при Катеринославській раді /головою ради був тов. Грінбаум/. Працював у військово-революційному штабі та у штабі червоної гвардії цілодобово і навіть жив там /підтвердити може про мою роботу колишній начальник штабу тов. Аверін/. Потім я був відряджений тов. Квірінгом і Епштейном Яковом у Таганрог до тов. Скрипника за грошима для робітників міста, але грошей нам не дали оскільки через деякий час Катеринослав був здобутий німцями. З Таганрогу я виїхав до Москви, де працював з тов. Епштейном / Яковлевим – нині заступником завідуючого відділом ЦК РКП/ у ВРНГ (Вища рада народного господарства – авт.) приблизно місяць” [15].

Про свою роботу у ВРНГ Розанов писатиме і пізніше, [16] але в офіційних біографіях Я.А.Яковлева-Епштейна відомостей про його роботу в цій установі немає. Відомо, що останній “після відступу від Катеринослава у 1918 р. працював у якості секретаря московського обласного бюро металістів” [17]. Відзначимо, що саме Яковлев-Епштейн і сприяв подальшій кар’єрі Розанова у червні 1918 р.:

“Після переговорів тов. Епштейна з тов. Семеном Шварцем / на той час членом ЦК нашої партії на Україні/, я був відряджений на кордон для роботи по завданням ЦК, де мені було доручено разом з іншими товаришами переправляти робітників, які їхали для підпільної роботи на Україну. Роботу цю я виконував на станції Беленіхіно Курської губернії, водночас з цим я вважався співробітником прикордонної надзвичайної комісії /підтвердити окрім документів можуть т.т. Семен Шварц і Андрій Іванов/.

Після згоди ЦК партії я був призначений завідуючим агентурним відділом 3-го округу прикордонної охорони (2 жовтня 1918 р. –

авт.), де поставив агентуру округу та секретні відомості про стан кордону доповідав тов. Семену Шварцу. Робота в окрузі була нетривалою, приблизно місяця 2-3, звідки був відкликаний Центральним Комітетом для роботи у ВУЧК, яка організовувалася, або, як ми тоді називали Ч.В.К. (аббревіатура подана російською мовою – авт.). Головою був тоді тов. Семен Шварц. Ще у вагонах у м. Курську мене призначили секретарем ВУЧК, по приїзду до Харкова секретарем пробув приблизно місяць або півтора і був призначений помічником завідуючого контрреволюційним підвідділом /завідуючим підвідділом був тов. Єфремов/” [18].

Як секретар ВУЧК Розанов здійснював спостереження за ходом робіт в канцелярії, скликав різноманітні засідання для розв’язання поточних питань і вів їхні протоколи, завідував листуванням, візував всі вихідні документи [19]. 31 січня 1919 р. Олександра Борисовича призначили помічником завідувача контрреволюційним підвідділом і відразу ж відрядили “з таємним дорученням у Полтавську губернію”. У чому полягало це доручення, і чим він взагалі займався у Харкові як помічник М.І.Єфремова невідомо. Напевно як співробітник ВУЧК О.Розанов повністю віддавався боротьбі “з усіма контрреволюційними виступами, змовницькими організаціями та погромами чорносотенних організацій” [20].

За власним зізнанням у контрреволюційному підвідділі Розанов працював “до переїзду ВУЧК у Київ. У Києві при переформуванні ВУЧК був призначений інспектором Секретного відділу /Завідуючим відділом був тов. Балицький В.А./, де працював до відступу з Києва” [21]. В його нагородному листі відзначається, що: “Будучи на роботі в ВУЧК у Києві особисто розробив ряд контрреволюційних організацій. Приймав активну участь у придушенні повстання на Куренівці у Києві. Був головою трійки та членом ряду трійок з проведення червоного терору у Києві” [22], а у послужному списку є конкретні дані призначень: “з 13 серпня 1919 р. – інспектор секретно-оперативного відділу (СОВ) ВУЧК, з 27 серпня 1919 р. – голова трійки по проведенню операції у Володимирському районі м. Києва”.

Після втрати 30 серпня 1919 р. Києва керівний склад ВУЧК перебрався до Гомеля, про що Розанов, пізніше згадував так: “Відступали ми разом із військами по шосе Київ-Чернігів-

Гомель, де /у Гомелі/ голова ВУЧК тов. Лаціс став відряджати всіх співробітників у різні установи. Мене, за моїм проханням, відрядив до ЦК РКП(б), але через кілька днів відрядження було анульовано і я залишився у Гомелі. Поступив у розпорядження тов. Балицького, який був призначений головою надзвичайного військово-революційного трибуналу гомельського укріпленого району. Я був призначений членом цього трибуналу. Трибунал працював недовго, оскільки військове положення Гомеля поліпшилося.

Після розформування трибуналу я виїхав у розпорядження ВЧК (11 вересня 1919 р. – авт.). У Москві за дорученням /якщо я не помиляюся/ тов. Дзержинського була організована при МЧК (Московська надзвичайна комісія – авт.) секція з боротьби з дезертирством. Керували роботою секції Яковлев і Балицький, які мене призначили інспектором-слідчим (27 вересня 1919 р. – авт.), де я працював до її розформування. Після розформування секції був ВЧК направлений для роботи в Казанську губчека. Працював в Казані в якості помічника начальника СОВ і завідуючим розвідкою” [23].

В особовій справі Розанова дата його переведення у Казань відсутня. На підставі відповідного запису в реєстраційному бланку [24] сучасні дослідники датують його вереснем 1919 р. [25], але скоріш за все це призначення сталося місяцем пізніше. Відомо, що наприкінці вересня в Казань прибув новий голова губернської ЧК, член партії з 1907 р. Ж.Ф.Девінгталь [26], на допомогу якому відрядили цілу групу чекістів, серед яких був і Розанов. Останній невдовзі “безпосередньо розробив і ліквідував ряд крупних банд і справ есерів. Під час ліквідації банд була заарештована велика кількість бандитів, з яких понад 25 розстріляно” [27].

13 березня 1920 р. Олександр Борисович був відряджений в Україну і 16 квітня став завідуючим оперативною частиною та заступником завідувача СОВ Київської губ. ЧК: “Після здобуття Києва нашими військами, згідно до розпорядження тов. Лаціса я був відряджений до Київської Губчека /головою губчека на той час був тов. Балицький/. У Києві був призначений заступником завідувача СОВ і завідуючим оперативною частиною, а потім доручили мені ще і розвідку. Цю роботу я виконував до польської окупації. Згідно розпорядження Манцева, Київська губчека з усіма співробітниками ева-

куювалася до Харкова» [28]. У столиці УСРР Розанов обіймає посаду начальника оперативно-слідчої частини штабу Цупчрезкому, який окрім підготовки масових операцій по ліквідації контрреволюційних організацій, очищення великих міст України від буржуазного та спекулятивного елементу та відправки буржуазії на примусові роботи, мав вилучити зброю та надлишки, затримувати дезертирів і тих, хто ухилився від мобілізації [29]. Як пригадував пізніше О. Розанов “ у штабі мені довелося провести велику роботу по розбиванню м. Харкова майже на кожную квартиру окремо та інше. По закінченню роботи у Харкові, штаб був направлений до Одеси, де довелося також проводити ще більш складну роботу ніж у Харкові” [30].

Про результати роботи штабу з “вилучення надлишків у буржуазії” у місті Одесі [31] можна судити по таким цифрам. З 8 по 22 липня в Одесі було затримано 1747 чоловік (441 з яких відправили до таборів, 80 – до губернської ЧК, 144 – до губернської комісії з дезертирства, 86 – в інші установи, а 987 – звільнили). Виявлено та здано у народний банк: грошей різних і паперів на суму близько 10000000 карбованців, золотої монети – 600 карбованців, срібної монети – 400 карбованців, срібла у виробках – 12 пудів, золота у виробках – 15 фунтів, діамантів – 120 карат. Крім того, було зареєстровано і опечатано до 800 таємних складів з величезною кількістю прихованих для спекуляції різноманітних товарів. Виявлено багато військових одностроїв, амуніції та польових біноклів, до 500 гвинтівок, револьверів, шашок [32].

Довести експропріацію “надлишків” у одеської буржуазії до кінця А.Б.Розанов не встиг, оскільки за телеграмою голови Цупнадкому В.М.Манцева він був відкликаний з південної Пальмири та призначений членом Колегії Київської губ. ЧК. Т.в.о. голови та начальник СОВ Київської губ.ЧК М.В.Павлов [33] призначив його начальником СОВ [34], а 19 липня 1920 р. О.Б.Розанова затвердили заступником голови Київської губ.ЧК.

Про його ж конкретні дії у Києві можна дізнатися з його нагородного листа, в якому відзначалося, що він “особисто ліквідував ряд контрреволюційних організацій і польських шпигунських угруповань. Також ліквідував велику контрреволюційну організацію на чолі з начальником контррозвідки штабу Врангеля полковником Барцевичем /був розстріляний/ та інших” [35]. Під-

пільна організація полковника генерального штабу Барцевича (Скачкова) була ліквідована 27 вересня 1920 р. Під час арешту були виявлені явки у Києві, Харкові та місця переправи врангелівських офіцерів [36].

30 серпня 1921 року Розанов був призначений заступником голови Полтавської губ. ЧК, але пропрацював там недовго. Наприкінці січня 1922 р. – призначений заступником голови Харківської губ. ЧК; 21 лютого 1922 р. – наказ про призначення заступником голови Харківської губ. ЧК відмінений, призначений завідувачем СОВ і заступником голови Чернігівської губ. ЧК.

До Чернігова Розанов прибув на підмогу новому голові губ. ЧК С.М. Циклісу, якого добре знав ще по спільній роботі у ВУЧК. ТанDEM швидко взявся за роботу і, як відзначалося в одному з документів: “У 1922 році особисто тов. Розановим на Чернігівщині були розроблені та ліквідовані ряд великих організацій, у тому числі “Ічнівська Петлюрівська Підпільна організація”, “Гроза”, для ліквідації яких особисто виїздив із загоном у 300 червоноармійців і після одноденного бою було захоплено велику кількість бандитів і зброї”[37].

“За успішну боротьбу з бандитизмом на Чернігівщині” президія чернігівського губкому представила Розанова до нагородження орденом Червоного Прапора. На горі цю пропозицію відхилили, а у якості моральної компенсації Колегія ДПУ УСРР і ВУЦВК нагородили його “Маузером” [38].

Професійні успіхи Розанова, мабуть утвердили найвище керівництво ДПУ УСРР у тому, що він вже доріс до самостійної роботи: з 3 лютого 1923 р. Розанов очолює Єлизаветградський повітовий відділок ДПУ, з 10 липня по 10 серпня того ж року – Чернігівський губернський відділ ДПУ, а з 6 листопада 1923 р. до 3 жовтня 1924 р. – Дорожньо-транспортний відділ ДПУ Катеринінських залізниць у Катеринославі.

З покладеними на нього завданнями з охорони залізниць Розанов впорався блискуче, про що свідчить знак “Почесний працівник ВЧК – ДПУ” за № 139, яким він був нагороджений 31 жовтня 1924 р. – нагорода як на той час рідкісна та почесна.

18 листопада 1924 р. Розанов був призначений начальником Секретно-оперативної частини та помічником начальника Донецького губернського відділу ДПУ замість відкликаного до Ле-

нінграду С.І.Іванова. У червні 1925 року Розанов був переведений начальником окружного відділу ДПУ до Сталіно (нині – м. Донецьк).

Архівні документи свідчать, що голова ДПУ УСРР В.А.Балицький високо шанував професійні вміння підлеглого О. Розанова: “поставив роботу по контрреволюції та шпигунству в Сталінській окрузі на одне з перших місць на Україні, що повністю слід віднести на рахунок прекрасного знання ним оперативної роботи, вмілого керівництва апаратом, любові та відданості справі. Безпосередньо розробив і ліквідував ряд великих справ зі шпигунства “Воскресіння”, “Бензолники”, “Інженер”, а також ряд шпигунів, диверсійних агентів і контрреволюційних угруповань. У 1927 році особисто провів розробку справи “Вибух газопроводу” та підготовки нового вибуху на Макіївському заводі.

У 1928 році тов. Розанов бере безпосередню участь у ліквідації контрреволюційної організації, яка охопила своєю діяльністю всю Донецьку кам'яновугільну промисловість...

Тов. Розанов виявив виняткову енергію в ліквідації контрреволюційної організації в Сталінському окрузі та досяг блискучих успіхів. Тов. Розановим була виявлена та ліквідована велика шкідницька група на Будьонівському, Рутченковому, Щегловському та Катеринінському рудоуправліннях Донвугілля”[39].

Робота Розанова у Донбасі задовольняла не лише Балицького. У грудні 1927 р. на честь десятиріччя органів ВЧК-ДПУ той був нагороджений почесною зброєю від ВУЦВК із золотою дощечкою [40] та ювілейним знаком “Х років ЧК – ДПУ”, а президія Сталінського окрвиконкому представила Олександра Борисовича “за успішну боротьбу з контрреволюцією та економічним шпигунством у Донбасі” до нагородження орденом “Червоного Прапора”. Наступного року вже Балицький порушив клопотання про нагородження Олександра Борисовича найвищою нагородою країни “за особливі заслуги перед Республікою у справі боротьби з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом на Україні”[41], але і на цей раз це прохання не задовольнили.

Сам же Розанов продовжував сумлінно виконувати свої посадові обов'язки, але вже на новому місці – 29 липня 1928 р. він був призначений начальником Миколаївського окружного відділу ДПУ та за сумісництвом начальником особливого відділу 15-ї стрілецької дивізії.

Найгучнішою справою Розанова в Миколаєві було викриття “української контрреволюційної організації”, яка згодом перетворилася у місцеву “філію СВУ”[42].

Після скасування округів і утворення в ДПУ УСРР оперативних секторів 5 вересня 1930 р. він був призначений начальником 8-го (Полтавського) оперативного сектора ДПУ, який охоплював терени колишніх Полтавського, Лубенського і Кременчуцьких округів і став “відповідальним за повне оперативно-чекістське обслуговування території, яка входила до сектору, постановку своєчасної та чіткої роботи з усіх питань, своєчасну сигналізацію перед ДПУ УСРР про наростаючі негативні процеси в містах і районах, а також за виконання спеціальних завдань ДПУ УСРР”[43].

Приїзд Розанова до Полтави співпав з початком операції “Весна” проти колишніх царських офіцерів. Олександр Борисович завжди підтримував розробки центру і вже у листопаді 1930 р. у Полтаві була “арештована контрреволюційна офіцерська група з колишніх офіцерів царської і білої армії, які останнім часом викладали фізкультуру в учбових закладах”[44]. Потім прийшла черга “військової-офіцерської контрреволюційної організації у штабі 25-ї стрілецької дивізії” на чолі з начальником штабу Д.Д.Помазкіним, [45] за приналежність до якої було заарештовано 18 чоловік[46].

На початку січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило О. Розанова начальником Київського оперативного сектора ДПУ [47], а ще через два місяця він очолив новоутворений Київський обласний відділ ДПУ. Відомство О. Розанова не тільки проводило каральну політику щодо “представників повалених експлуататорських класів”, а й активно залучалося до забезпечення виконання політичних і господарських кампаній. У момент проведення вищим політичним керівництвом країни політики суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств та Голодомору 1932-1933 рр. основні зусилля органи ДПУ Київщини зосередили на ліквідації “куркульства” як “ворожого класу”, придушенні антирадянських виступів “капіталістичних елементів”, боротьбі з “саботажем” хліборобів. Статистичні дані боротьби органів ДПУ Київщини з “сільським терором” у січні – жовтні 1932 р. виглядали таким чином: всього притяг-

нуто 300 осіб, з них по груповим справам – 241 (80,3%), одинаків – 59 (19,7%).

Кількість притягнутих та засуджених у справах заведеними органами ДПУ та міліції у зв’язку з хлібозаготівлею у серпні – листопаді 1932 р. у Київській області становила понад 4,5 тисяч осіб. Внаслідок «оперативного удару по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням» на початок грудня 1932 р. у 13 районах Київській області чекістами було «викрито й ліквідовано» 18 груп, по яким заарештовано 117 чоловік, в тому числі 7 голів колгоспів [48].

Притримуючись «ідеї» про існування в УСРР «селянської змови», органи держбезпеки проводили пошук повстанських організацій. Одну з контрреволюційних організацій було “розкрито” спецслужбами у березні 1932 р. Справу “Української революційно-демократичної спілки (УРДС)” чекісти сфабрикували за трафаретом – керуючий центр, що має розгалужену мережу осередків у ВНЗах Києва, на Південно-Західній залізниці, у Кривому Розі на Поділлі, а також у Богуславському, Кагарлицькому районах Київської області. На чолі міфічної організації слідчі поставили аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН Сергія Підгайного та помічника уповноваженого відділу карного розшуку міліції Київської області Григорія Коляду. Арешти по справі “УРДС” тривали із серпня 1932 р. по січень 1933 р. за ґратами опинилось 70 осіб, із них 45 жителі Києва та Київської області. Згідно з рішенням Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР по справі “УРДС” від 23 січня 1933 р. 19 чол. було розстріляно, 49 отримали від 3 до 10 років ув’язнення, 2 осіб звільнили за рішенням суду [49].

Реалізація “Оперативного наказу ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. (“основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі”) та Оперативного наказу ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. про необхідність ліквідації повстанського підпілля до початку сівби [50] спричинило значне зростання кількості порушених кримінальних справ. Якщо на 1 січня 1933 року в оперативно-слідчій роботі Київського облвідділу ДПУ у впровадженні знаходилось 3063

справ на 4723 звинувачених, то за перший квартал 1933 року їх кількість збільшилась на 4017, по яким проходило 7344 чоловік [51].

Одночасно зі знищенням класового ворога на селі поступово набирали обертів репресії проти польської меншини в УСРР. У 1933-1934 рр. Київським облвідділом ДПУ УСРР за причетність до діяльності «Польської організації військової» на Правобережній Україні заарештовано 114 осіб, із яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені [52].

Вельми старанно О. Розанов та його колеги готувались до переїзду радянського уряду до Києва влітку 1934 р. Результати «зачистки» нової столиці радянської України від контрреволюціонерів знайшли відгук у виступі П. Постишева на бюро Київського обкому КП(б)У, який відзначив «велику пророблену Київським обласним відділом НКВС під керівництвом т. Розанова О. Б. з очищенням Києва від контрреволюційних і антирадянських елементів і по зміцненню революційного порядку при переїзді столиці України до Києва» [53].

Навесні 1935 року О. Розанова чекало нове призначення. 20 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову: «Прийняти пропозицію НКВС УССР:

1. В зв'язку з відкликом НКВС СРСР начальника Одеського Облуправління НКВС т. Леонюка – затвердити начальником Одеського облуправління НКВС т. Розанова» [54].

По приїзду до Південної Пальміри Розанов заходився виконувати директиву Державного політичного управління УСРР за № 1654/ск від 10 березня 1934 року, направлену на протидію розвідницькій діяльності німецьких консульств в Україні. Центральний апарат ДПУ УСРР зобов'язував відповідні спецпідрозділи створити в трьох німецьких консульствах (київському, харківському, одеському) розгалужену внутрішню агентуру та встановити цілодобове зовнішнє спостереження за їхніми приміщеннями, відстежувати усі зв'язки працівників дипмісії [55].

У березні 1935 року 3 відділення СПВ УДБ УНКВС по Одеській області надіслало на адресу наркома НКВС В.Балицького доповідну записку "Про викриття та ліквідацію контрреволюційної фашистської групи в Карл-Лібнехтівському районі" у складі 4 осіб на чолі з інспектором фінансового відділу райвиконкому Г. Гіршем [56]. У другій половині жовтня 1935 р.

за звинуваченням у проведенні «контрреволюційної діяльності» співробітниками органів держбезпеки були затримані як з'ясувалося потім в ході слідства учасники одеської філії «Національний союз німців на Україні» Ю.Дюрмайер, М.Сеннер, Ф.Тальнер, К.Вайльгуні, К.Іванчич, М.Гольцгофер та А.Шрокк, які до арешту обіймали відповідальні посади у німецьких національних районах Одеської області.

На основі агентурно-оперативної роботи, проведеної упродовж 1936 року в німецьких колоніях Дніпропетровської, Донецької, Одеської областей та Молдавської АРСР IV відділом Управління держбезпеки НКВС УРСР на початку січня 1937 року була підготовлена «Доповідна записка контрреволюційної діяльності фашистських елементів у німецьких колоніях України», адресована наркому внутрішніх справ УРСР В. Балицькому. Автори документа – начальник IV відділу УДБ НКВС УРСР майор держбезпеки Рахлін та помічник начальника 5 відділку IV відділу лейтенант держбезпеки Черкалов відзначали, що обласними управліннями НКВС продовжується провадитися агентурно-оперативна робота по німецьким колоніям під кутом забезпечення «своєчасного викриття організованої к.-р. фашистської роботи та вилучення найбільш активних елементів». Тільки на Одещині на основі проведеної вибіркової перевірки в 42 німецьких колгоспах спецслужбами виявлено 314 чол. «класово-чужого елемента» з числа куркулів, колишніх білих, церковників, учасників в минулому антирадянських виступів. Репресії в недалекому майбутньому, на думку чекістів, мали охопити викладацький персонал більшості національних німецьких шкіл. Під час негласного обстеження 52 німецьких шкіл Спартаківського, К.-Лібнехтовського, Мостовського, Цебрівського та Роздільнянського районів серед 322 учителів чекістами виявлено вихідців з куркульських сімей – 44, колишніх кістерів – 12, учасників антирадянських повстань – 5, колишніх офіцерів – 2, іншого антирадянського елемента – 16 [57].

14 червня 1937 р. досвідченого чекіста О.Б.Розанова було призначено начальником УНКВС по Воронежській області замість старшого майора державної безпеки С.С.Дукельського. Проте до нового місця роботи О. Розанов не потрапив так як 11 липня 1937 року його було заарештовано у місті Одесі.

Репресії торкнулися і інших співробітників УНКВС Одеської області. За ґрати потрапили помічник начальника особливого відділу старший лейтенант держбезпеки О.Ф.Ковгаров, секретар УНКВС молодший лейтенант держбезпеки М.Ю.Радоев, начальник відділку контррозвідального відділу молодший лейтенант держбезпеки І.С.Чорний, начальник спеціального відділку лейтенант держбезпеки І.Б.Горін, оперуповноважені транспортного відділу лейтенант держбезпеки О.Я.Могилевський і М.Г.Харамац-Михайлов, начальник контррозвідального відділку Херсонського міського відділу НКВС лейтенант держбезпеки М.М.Супоницький, начальник Цебриковського райвідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки С.П.Струков, помічник оперуповноваженого Кіровського міськвідділу НКВС сержант держбезпеки О.М.Соловьев, полковий оперуповноважений особливого відділу 51-ї стрілецької дивізії лейтенант держбезпеки М.І.Карпенко [58].

12 липня Розанов був етапований до Києва і вже через 10 днів написав на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І.М.Леплевського заяву, у якій визнав себе учасником змови в НКВД УРСР, до якої був залучений особисто В. Балицьким, та назвав учасниками змови З.Б. Кацнельсона, С.С.Мазо, М.С.Бачинського, Н.Л.Рубінштейна, Я.В.Письменного, О.І.Євген'єва, М.М.Тимофєєва, М.Д.Шарова [59].

20-21 липня проходили партійні збори 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області на яких контррозвідники звинувачували свого колишнього начальника у всіх смертних гріхах. Молодший лейтенант держбезпеки О.Д.Федоров так охарактеризував О. Розанова: "образ його життя, побут – нічим не вирізнявся від того банкіра, якому належав будинок, де жив Розанов. Займав дві панські квартири (дача – двохповерховий будинок і квартира на бульварі Фельдмана, де раніше жив банкір), утримання яких обходилося державі у десятки тисяч карбованців. Одне опалення обходилося державі у великі гроші. На 3-4 дні завозили з адміністративно-господарського підрозділу одну тону палива. Це вельможа і його хороби обслуговувалися за рахунок держави: співробітник оперативного відділу Таращанський виконував обов'язки особистого денщика лакея дружини Розанова, два шофери, натирач підлоги. Крім того, була постійна особиста прислуга. Меблі в квартирі такі, що як за якістю, так

і за стилем і за вишуканістю я та більшість з вас могли бачити лише у колишніх панських маєтках (4 дзеркальних шифон'єра, 4 шкіряних дивани, 4 дзеркальних трельяжа, окремі м'які гарнітури, персидські килими, закордонні фотоапарати, патефони, радіо, рушници, коштовний посуд у великій кількості і т.п.)"[60].

Нищівною критикою О. Розанова був просякнутий виступ співробітника Ф.С.Федорова-Беркова: "1. В керівництві українського апарату існувала виняткова родинність, якщо так можна сказати – артіль. Одним з її учасників, наближених до Балицького, був Розанов. Навіть після приходу тов. Єжова на посаду наркома, Розанов, відображуючи, безсумнівно, настрої Балицького, продовжував виховувати чекістський апарат в дусі визнання лише авторитету Балицького, протиставляючи останнього московському керівництву. На цій основі і існувала ця артіль.

2. Найкращими друзями Розанова були Рубінштейн, Козельський, Письменний, Бачинський. Причому заступництво друг друга було системою. Це можна підтвердити таким:

а) Коли надійшли дані, що компрометують, про начальника прикордонного загону Кулешу, то з Києва приїжджає Рубінштейн і справу його замазує.

б) Коли сам Рубінштейн попався в Одесі у брудній справі, то Розанов намагався його зам'яти, затримуючи матеріали про нього. Причому розслідування було доручено тов. Герзону – людині вкрай перевантаженій. І я чув від тов. Герзона висловлене їм невдоволення тим, що йому ця справа була доручена, і що для нього дивно, що свідки не підтверджують ряд моментів. І коли Герзон доповідав Розанову, що потрібні рішучі слідчі дії для з'ясування положення з Рубінштейном, Розанов згоди не дав, посилаючись на тов. Іванова, який вже визначив міру стягнення для Рубінштейна, і що тому не слід ритися у цій справі.

3. В Одесі начальником міліції працює Селиванов, колишній колчаківець. Розанов кілька разів при мені висловлював сумніви в його політичній благонадійності, але лише тому, що Селиванов людина Бачинського його з Одеси не проганяють і він працює і зараз"[61].

Компрометуючі факти на О. Розанова прозвучали у виступі О.Я.Саніна, який повідомив, що у 1932-1933 рр. О.Б.Розанов через свого довіреного співробітника П.С.Литвака та голову кооперативу київського облвідділу ДПУ В.М.Ро-

зова [62] продавав “торгзіну” (торгівля з іноземцями – авт.) сину великі партії борошна, цукру та інших продуктів, які отримували з господарчого відділу ГПУ, а за виручену валюту отримували торгзіновські речі, які розподілялися між керівництвом і співробітниками. З санкції начальника облвідділу ДПУ чекісти отримували конфісковані речі, а його секретар М.О.Жовнер [63] купив собі легкову автомашину [64].

Звинувачення на адресу О. Розанова містилися і в листі заарештованого наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького на ім'я наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 17 липня 1937 року, у якому визнав себе «учасником антирадянської троцькістсько-фашистської військової змови» та назвав спільників:

Джерела та література

1. Дукельский С.С. ЧК – ГПУ. – Х., 1923; Малицкий А., Чека и ГПУ. – Х., 1923.; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922.: Сб. документов и материалов. – К., 1971.; Голіченко В.Д. Вартові революції. – К., 1966; Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). – Х., Основа, 1990.
2. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 17 зв.
3. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468-ФП, т. 1, арк. 73.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.1, спр. 355, арк. 472.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 389, арк. 90.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1.
- 7.ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 385, арк. 121.
- 8.ЦДАГО України, ф.1, оп. 1, спр. 512, арк. 150.
9. Російський центр збереження і зберігання історичних документів новітньої історії (далі РЦЗІЗДНІ). – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 389, арк. 90; там само, спр. 355, арк. 472; там само, оп. 6, спр. 385, арк. 121.
- 11.ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 239, арк. 107.
12. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.
13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1.
14. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.
15. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 1.
16. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017; ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 239, арк. 107.

«к.[олишній] мій заступник Іванов Василь, колишній мій заступник по міліції Бачинський, колишній начальник особливого відділу Александровський, начальник транспортного відділу Письменний, начальник Харківського обл.[асного] управління Мазо, нач.[альник] Одеського обласного управління Розанов» [65].

У вересні 1937 року разом з О.Б.Розановим були засуджені на смерть: Я.В.Письменний – начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР; Н.Л.Рубінштейн – співробітник резерву НКВС УРСР; П.Г.Соколов-Шостак – начальник УНКВС по Чернігівській області.

Таким чином, один з творців радянської каральної системи в Україні О. Розанов волею випадку став її жертвою.

17. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С. 783.
18. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 1-2.
19. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Фельштинский Ю.Г. – М., 1995. – С. 31.
20. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Фельштинский Ю.Г. – М., 1995. – С. 29.
21. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.
22. Там само, арк. 16.
23. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.
24. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.
25. Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 542; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-941: Справочник. – М., Звенья, 1999. – С.364.
26. Литвин А.Л. Красный и белый террор в России. 1918-1922 гг. – М., Эскмо, Яуза, 2004. – С. 113-114.
27. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 16.
28. Там само, арк. 2.
29. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. – М., 1995. – С. 146.
30. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.
31. Там само, арк. 16.
32. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. – Х., 1921. – С. 29.
33. Павлов Михайло Васильович (Фейгель Йосиф Мойсейович) (1891-1938). Член ВКП(б) з 1918 р. Працював у Київській губ. ЧК: у 1920 р. – завідувач секретно-оперативного відділу, у серпні 1920 р. – січні 1921 р. – голова. З 1921 – на науковій та дипломатичній роботі. Перед арештом у 1936 – помічник

начальника будівництва у Казахстані. Розстріляний. Посмертно реабілітований у 1957 році.

34. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.

35. Там само, арк. 16.

36. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркомех Украины за 1920 год. – Х., 1921. – С. 15.

37. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 16.

38. Там само, арк. 18-19.

39. Там само.

40. Награда правительства УССР работникам ГПУ // Пролетарий. – 1927. – 28 декабря.

41. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 20.

42. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. – К., Інтел, 1995. – С. 145 – 146.

43. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ – МГБ–МВД–КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М, МФД, 2003. – С. 515.

44. Повідомлення Полтавського оперсектора ДПУ начальнику СОУ ДПУ УСРР І.М. Леплевському про викриття контрреволюційної офіцерської організації 12 січня 1931 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С. 200.

45. Обвинувальний висновок стосовно Д.Д. Помазкіна. – Там само. – С. 226.

46. Довідка до слідчої справи Д.Д. Помазкіна. – С. 233-234.

47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 8.

48. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 37, арк. 430-431.

49. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»). Збірник док. та мат. Упоряд. Т. Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 16-19, 29, 350.

50. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 511-516.

51. ГДА СБУ, ф. 42, спр. 10, арк. 5.

52. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1995. – №1/2. – С. 119.

53. Шаповал Ю.І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 231-232.

54. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 373, арк. 144-145.

55. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 26, спр. 11, арк. 2-8.

56. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 24, арк. 26-31.

57. Шитюк М. Німці Півдня України в період масового терору 1920-1930-х рр. Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdm/Ist/2011_3_30/shityuk.pdf

58. Архів УВС ХО. – Колекція документів. – Наказ НКВД УСРР № 319 від 19 серпня 1937.

59. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468, т. 1, арк. 3.

60. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468 – ФП, т. 2, арк. 13.

61. ГДА СБ України, Київ, спр. 50045 – ФП, т. 1, арк. 155-156.

62. Розов Володимир Михайлович. Капітан держбезпеки. У 1932-1933 рр. – голова кооперативу Київського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – начальник Проскурівського міськвідділу ДПУ. З 22 листопада 1934 р. – начальник 6-го відділку особливого відділу НКВС УСРР. Потім помічник начальника, а з 29 травня 1937 р. – начальник Київської міжрайової школи ГУДБ НКВС СРСР. 5 листопада 1937 р. – відраджений до НКВС СРСР.

63. Жовнер Михайло Олександрович. Старший лейтенант держбезпеки. У 1932-1933 - секретар Київського облвідділу ДПУ. У 1935 – 1937 співробітник УНКВД Одеської області.

64. ГДА СБ України, Харків, спр. 011474, арк. 17-18.

65. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. – М., МФД, 2004. – С. 257-258.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Первый секретарь ВУЧК

(Страницы биографии старшего майора государственной безопасности Александра Розанова)

У статье, опираясь на архивные источники, впервые детально отражены основные этапы жизни А.Б. Розанова и его роль в создании и руководстве советскими спецслужбами в Украине.

Ключевые слова: А. Б. Розанов, ГПУ–НКВД, политические репрессии.

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariev

The First Secretary of All Ukrainian Extraordinary Commission (Biography Pages of Senior Mayor of State Security Oleksandr Rosanov)

On the basis of archive sources the article represents in detail, for the first time, the main stages of O. Rosanov's life and his role in creating and running Soviet Special Services in Ukraine.

Key words: O. Rosanov, state bodies of security, political repressions.